

VIVALDI EN VOLARE

Miriam Bunnik

Vivaldi en Volare

Een muzikale reis door Italië

Nieuw Amsterdam

Voor mijn vader, die mij de liefde voor muziek bijbracht.

© Miriam Bunnik 2024

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Moker Ontwerp

NUR 320

ISBN 9789028452121

www.nieuwamsterdam.nl

Nieuw Amsterdam maakt deel uit van Park Uitgevers

Inhoud

Ouverture	7
1 Monnikenwerk – Arezzo	10
2 Een ziel die bezielt – Palermo	20
3 Opera – Florence	29
4 De geboorte van het conservatorium – Napels	40
5 Hard en zacht – Florence	54
6 Verdwalen met Vivaldi – Venetië	63
7 Peperdure violen – Cremona	73
8 Verdi's mooiste werk – Milaan	85
9 Het lied van de Italianen – Genua	96
10 Vier blatende herders – Bitti	109
11 Pavarotti's belcanto – Modena	117
12 Een muzikale taal – Milaan	129
13 Een songfestival dat zijns gelijke niet kent – San Remo	139
14 Vliegen door een hemelsblauwe lucht – Polignano a Mare	151
15 Een gouden muntstuk – Bologna	160
16 Het echte leven – Genua	171
17 Napels en de zon – Napels	182

18	Het ritme van de aarde – Melpignano	192
19	Het dolce vita van de italodisco – Tor San Lorenzo	202
20	De kunstzinnige Lucio Dalla – Bologna	213
21	De marketing van de liefde – Verona	224
22	Goed voor een Oscar – Rome	235
23	Geen vrouwenwereld – Rotterdam	245
	Finale	253
	Vertaling liedteksten	259
	Dankwoord	268
	Bibliografie	270

Ouverture

*Eh, perché l'Italia è la musica
E niente al mondo la spegnerà
Sabato sera pizza e cinema
Discoteca e colazione al bar
L'Italia è vita
L'Italia è musica*

L'Italia è musica (2021) – Luciano Lanzi

In 2021 – het jaar waarin mijn boek *Koffiebars en carabinieri* verscheen en Italië onder andere het EK voetbal, het WK basketbal en het EK volleybal bij zowel de mannen als de vrouwen won en Laura Pausini een Golden Globe kreeg – won de rockband Måneskin in mijn woonplaats Rotterdam het Eurovisiesongfestival. Italië was van begin af aan publiekslieveling, maar moest het opnemen tegen een Frans chanson en een Zwitsers dweeplied die door de jury als beste waren beoordeeld. Maar het eigenzinnige rocknummer *Zitti e buoni*, over anders-zijn en tegen de stroom in gaan, was precies wat Europa (en vooral Italië) op dat moment nodig had. Het publiek koos massaal voor de vier jonge Italianen. Daarmee was dit lied, met zijn ietwat puberale tekst en rauwe stemgeluid, het uithangbord van de Italiaanse muziek geworden.

En dat zette me aan het denken. Wat is nu eigenlijk typisch Italiaanse muziek? Is dat opera of juist *la canzone italiana* van Sanremo? En hoe komt het dat Italië en muziek zo met elkaar vervlochten zijn?

In Italië is muziek overal: in de koffiebar, in de metro, in de openlucht. Menig Italiaan waagt zich op weg naar zijn werk aan een al dan niet valse noot. Gezongen, gefloten, maar immer opgewekt. Ook Pinocchio liet zich verleiden om niet naar school te gaan bij het horen van de fluiten en de trommels van het poppentheater.

Lento, allegro, andante... Nog altijd worden in de muziek Italiaanse termen gebruikt, en elke Italiaanse stad – van noord tot zuid, inclusief de eilanden – heeft wel een muzikale held om te eren of een traditie om in stand te houden.

Italië is muziek, en muziek is Italië. Waarom is dat? Daar wilde ik het fijne van weten. Ik pakte mijn rugzak en reisde naar Italië, op zoek naar verhalen van deskundigen die het mysterie voor mij konden ontsluiten. Ik ontdekte dat de Italianen van ongekend belang zijn geweest voor de westerse muziek. Om maar eens wat te noemen: de muzieknotatie werd in de elfde eeuw uitgevonden door een monnik uit Arezzo en opera was een bedenkfel van Florentijnse kunstliefhebbers in de vijftiende eeuw. De piano is er bedacht, de mooiste en bekendste viool komt ervandaan en het conservatorium is er ontstaan.

De verhalen die ik op mijn reizen hoorde, heb ik opgetekend en gebundeld in dit boek, als een muzikale reis door de laars. Een reis langs Sardijnse herdersmuziek, de Genuese school en een uniek songfestival. Langs operazangers, verhalenvertellers en begenadigde componisten als Verdi en Vivaldi. Met op de achtergrond het geluid van opzwevende tarantella's en het mooiste volkslied ter wereld.

Er bleek ontzettend veel te vertellen; daarom is mijn selectie beperkt en gebaseerd op persoonlijke smaak. Ik heb geprobeerd om er van alles – klassiek, pop, volks, disco – iets uit te pikken, met een lichte voorkeur voor de meest iconische verhalen – noem ze clichés.

En zo komen in dit boek twee van mijn grootste liefdes samen: Italië en muziek. Want, zoals de Italiaanse componist Ludovico Einaudi zegt: *Forse la musica è la cosa più vicina all'amore*, misschien is muziek wel dat wat het dichtst bij liefde in de buurt komt.

I

Monnikenwerk

Arezzo

*When you know the notes to sing
You can sing most anything*

Do-Re-Mi (1965) – Uit: The Sound of Music

Muziek, het kunstzinnig ordenen van klanken, is al zo oud als de mensheid zelf. Zingen, klappen met de handen en stampen met de voeten – de eerste vormen van muziek – werden gebruikt om vreugde te vieren, verdriet te uiten en gevoelens te delen.

In de oudheid kenden Griekse filosofen bij het doorgronden van de wereld muziek een belangrijke rol toe. Zij benoemden muzieknoden al met letters, a tot en met p, die min of meer overeenkomen met onze noten A-B-C-D-E-F-G. Maar hoe die noten zich tot elkaar verhielden, welke afstand ze tot elkaar hadden, de zogenoemde intervallen, dat weten we niet. Dus weten we niet precies hoe hun muziek klonk.

Hoe vind je archeologische sporen van muziek? Je kunt instrumenten opgraven, maar melodieën niet. Bladmuziek zou ons kunnen helpen, maar muziek duidelijk opschrijven gebeurde pas vanaf de middeleeuwen. In die periode bedacht een Italiaanse monnik een manier om, met een notenbalk en mu-

zieksleutels, de intervallen op papier te zetten, in een taal die melodieën transcribeert. Daardoor kon muziek bewaard blijven en kunnen we die nog altijd reproduceren. Wie was deze man, en wat is zijn verhaal? Het antwoord op deze vraag brengt mij rechtstreeks naar het hart van Italië, naar Arezzo.

Ik verblijf in een pension met de naam *Sette Note Guest House*. Mijn kamer heeft een prachtige tegelvloer en uitzicht op een plein met in het midden een standbeeld van Guido Monaco, ook wel bekend als Guido d'Arezzo, een benedictijner monnik en de grondlegger van de nog altijd toegepaste muzieknotatie. Zonder deze Guido was alles wat in dit boek ter sprake komt er misschien wel nooit geweest.

Vanuit mijn raam zie ik in de verte de torenspits van de kathedraal van Arezzo, die werd gebouwd tussen 1278 en 1511. Maar tot 1203 stond de belangrijkste kerk van Arezzo buiten de stadsmuren, op de Piontaheugel, aan de achterkant van het huidige treinstation. Die kerk was gebouwd op het graf van de martelaar Donatus, die nog altijd de beschermheilige is van de stad. En daar ligt de oorsprong van Guido's roem.

Op de heugel bevindt zich nu een stadspark. Van de oude kerk zijn alleen nog wat brokstukken te vinden, op een verwaarloosde archeologische site met een roestig hek eromheen. Bij de zuidingang van het park ontmoet ik Cecilia Luzzi. Zij is musicologe en geeft les aan het Rossini-conservatorium in Pesaro in onder andere muziekgeschiedenis en muziekpaleografie. Verder werkt ze voor de *Fondazione Guido d'Arezzo*, een stichting die de stad Arezzo voor de beste man heeft opgericht. Kortom, zij is de juiste persoon om me iets over Guido te vertellen.

Het is een warme lenteochtend, de zon laat zich al gelden. ‘De zomer is wel erg vroeg dit jaar,’ zegt Cecilia puffend, en ze trekt haar jas uit. Ze is een stuk kleiner dan ik en praat met een keel-r, een r die niet zo over de tong rolt als je in Italië zou verwachten. We wandelen in een rustig tempo door het park, we hebben geen haast. De gazons zijn kalend en overal ligt het afval naast de prullenbak in plaats van erin.

‘Let wel op je spullen, er loopt hier nogal wat gespuis rond,’ waarschuwt ze me. Ze wijst naar een groot geel gebouw in de verte. ‘Daar zat vroeger een inrichting.’

We halen een kop koffie bij een slonzig barretje met blauwe plastic stoelen voor de deur, waar een paar vrouwen een sjekkie roken. Ook wij nemen plaats op zo’n blauwe stoel, met de achterdochtige blikken van de vrouwen op ons gericht.

‘Wat leuk dat je geïnteresseerd bent in onze Guido,’ zegt ze als we zitten. ‘Wel jammer dat er in Arezzo niet meer zoveel sporen van hem te vinden zijn, behalve dat standbeeld en de ruïnes van de oude dom.’ Ze haalt een stapel boeken en een laptop uit haar tas en legt die voor ons op tafel. Dan begint ze te vertellen.

Onze monnik heeft ergens tussen 992 en 1033 geleefd. In het dorpje Talla, hier een paar kilometer verderop, zou zijn geboortehuis staan, maar volgens Cecilia zijn er geen betrouwbare bronnen die kunnen aantonen waar hij is geboren, noch waar hij is gestorven. Het levensverhaal van Guido d’Arezzo is gehuld in nevelen, als een klooster op een mistige winterdag. We kennen niet eens zijn echte achternaam, want Monaco betekent monnik en d’Arezzo dat hij uit Arezzo komt, of dat hij er een tijdje verbleef.

Cecilia bladert in een boek totdat ze het *Epistola ad Michaelem* heeft gevonden, de brief die Guido aan zijn medebroeder

Michele schreef. ‘Alle belangrijke geschiedkundige informatie over het werk en het leven van Guido vinden we in deze brief,’ vertelt ze.

Zo leren we dat Guido een periode heeft doorgebracht in de abdij van Pomposa, aan de Adriatische kust, waar zijn muzikale roeping is begonnen. Daar schreef hij een antifonarium, een koorboek waarin antifonen (beurtzang ter inleiding op en ter afsluiting van een psalm tijdens de mis) zijn opgetekend.

‘Guido d’Arezzo was niet alleen monnik, hij was ook *maestro di musica*, muziekleraar,’ begint Cecilia. ‘Hij had de taak om de nieuwe monniken in het klooster de gregoriaanse gezangen te leren die tijdens de mis en gedurende de dag werden gezongen.’

Het gregoriaans is een verzamelnaam voor eenstemmige kerkgezangen zonder begeleiding van muziekinstrumenten die in de kerk en in het klooster worden gezongen: trapgezangen, introïtussen, halleluja’s, antifonen, tractussen, offertoria, communiezangen, responsoria, sequensen, psalmen, hymnen. In de loop van de eeuwen was er een wildgroei aan gezangen en stijlen en toepassingen ontstaan. In Frankrijk deden ze het op zijn gallicaans, in Noord-Italië hadden ze het ambrosiaans, in Midden-Italië het beneventijns en elders in de christelijke wereld waren weer andere tradities. In het begin van de negende eeuw zette Karel de Grote (die in het jaar 800 door paus Leo III werd gekroond tot keizer van het Westen) daarom een standaardisering in gang. Er moest één liturgie komen. Oud-Romeinse gezangen en die van de Gallicaanse kerk werden samengevoegd, zodat in alle kerken dezelfde gezangen werden gezongen. Deze liturgie werd vernoemd naar paus Gregorius I, omdat die tijdens zijn pontificaat (590-604) een belangrijke

rol had gespeeld bij het ordenen en verzamelen van de liederen. Zo ontstond dus het gregoriaans.

Volgens een legende zou paus Gregorius zelf de muziek hebben gecomponeerd nadat hij die kreeg ingefluisterd door een duif, alias de Heilige Geest, en dus zie je hem vaak afgebeeld met een witte duif, vertelt Cecilia, maar die legende zou volgens haar in de negende eeuw zijn bedacht om iedereen in het Heilige Roomse Rijk deze nieuwe liturgie met de bijbehorende gezangen te laten accepteren.

Terug naar de jonge monniken. Zij moesten de melodieën van al die gregoriaanse gezangen uit hun hoofd leren. Maar drieduizend gezangen uit je hoofd leren, dat was natuurlijk een monnikenwerk. Het duurde soms wel tien jaar voordat ze het hele repertoire in hun hoofd hadden.

‘Guido bedacht een methode om de melodieën op te schrijven, zodat de monniken, zodra ze eenmaal de techniek van het noten lezen onder de knie hadden, gewoon van blad konden zingen,’ vertelt Cecilia. ‘In plaats van tien jaar studeren waren ze in een jaar klaar. Dat bespaarde muzikleraar én leerling enorm veel tijd en moeite. Guido was dan wel musicus, hij was in de eerste plaats monnik, hij vond het belangrijk dat er genoeg tijd overbleef voor klerikale taken, bezinning en gebed.’

Een geweldige ontwikkeling dus. Maar die vooruitgang zette ook kwaad bloed.

Cecilia leest een stukje voor uit de brief: *‘Ed è per questo che vedi me esiliato in terre lontane, e te stesso soffocato dai lacci degli invidiosi,’* oftewel: en daarom ben ik verbannen naar verre landen, en ben jij verstrikt in de veters van de afgunstigen. Guido werd vanwege zijn werk door zijn afgunstige medebroeders weggestuurd uit het klooster te Pomposa, en kwam uiteindelijk in Arezzo terecht.

Inmiddels wordt het steeds drukker op het terras. De twee rokende dames kijken nog steeds zwijgzaam onze kant op. Een jongen met helblauwe ogen sloft naar het tafeltje naast ons. Uit zijn telefoon klinkt blikkerige dancemuziek. Het resultaat van duizenden jaren muziekontwikkeling, denk ik bij mezelf. Als we elkaar bijna niet meer kunnen verstaan, staan we op en lopen we naar de resten van de oude dom.

Veel meer dan een paar stenen liggen er nu niet meer. Cecilia vertelt me dat de kerk door de Florentijnen werd afgebroken nadat ze Arezzo in 1384 hadden veroverd. De stenen werden gebruikt voor de bouw van een fort, het Fortezza Medicea verderop in de stad.

Maar dat was pas later. Van 1023 tot 1036 zetelde er in de dom een belangrijke bisschop, Theobaldus van Arezzo. Deze Theobaldus was een vooruitstrevende bisschop. Hij haalde Guido Monaco omstreeks 1025 naar Arezzo toen ze in Pomposa van hem af wilden, aldus Cecilia. Van Theobaldus kreeg Guido alle ruimte om les te geven en zijn traktaat over muziek te schrijven, zijn *Micrologus*, dat nu wordt gezien als een van de belangrijkste documenten over middeleeuwse muziek. Bovendien kon hij hier verder werken aan zijn muzieknotatiesysteem.

Tot die tijd werd muziek opgeschreven in het neumenschrift: neumen zijn een soort stenografische hulptekens die het verloop van de melodie aangeven. Ze volgen als het ware de handbeweging van de maestro, vertelt Cecilia. Ter illustratie beweegt ze haar hand omhoog en omlaag. Daarna had je nog de daseiaanse notatie, waar de klanken al wel op lijnen werden opgeschreven, maar dan met de lettergreep erboven. Guido borduurde op beide systemen voort en maakte iets wat compacter en duidelijker was: hij gebruikte de letters a tot en met

g om de noten aan te duiden en tekende deze noten op een balk van vier lijnen en op de ruimte daartussen, de spatie. Op die manier kon je toonhoogte, duur en uitvoering vastleggen.

Zijn methode was een geweldige manier om muziek te noteren én te lezen, en werd een groot succes. Het duurde niet lang of zijn faam en de behaalde resultaten bereikten ook het Vaticaan. Paus Johannes XIX stuurde wel drie ambassadeurs naar Arezzo om Guido over te halen naar Rome te komen. Guido ging op de uitnodiging in en liet hem zijn antifonarium zien, dat grote indruk maakte. Lang bleef hij echter niet in Rome, het zeeklimaat en de warmte speelden hem parten. Na terugkeer uit Rome ging hij op bezoek bij zijn oude abt, die zich verontschuldigde voor het feit dat ze hem hadden weggestuurd uit Pomposa. Ze hadden niet begrepen hoe groot zijn ‘uitvinding’ was.

Guido had niet alleen een goed notatiesysteem bedacht, hij had ook een methode ontwikkeld om noten en toonladders te leren. In zijn brief aan Michele legt hij het uit. ‘Als je een klank of neum zo goed in je geheugen wilt prenten dat je die onmiddellijk kunt oproepen, waar je maar wilt, in elke bekende of onbekende zang, en onmiddellijk zonder aarzeling kunt intoneren, moet je die klank of neum vinden aan het begin van een melodie die je bekend is, voor elke klank die je moet onthouden denk je aan de melodie die met diezelfde klank begint.’

Guido gebruikte daarvoor de hymne voor de heilige Johannes, *Ut queant laxis*:

*ut queant laxis
resonare fibris
mira gestorum
famuli tuorum*

*solve polluti
labii reatum
Sancte Iohannes!*

Vertaald: *Mogen uw dienaren met zachte stem uw wonderdaden doen klinken; verlos onze bezoedelde lippen van schuld, heilige Johannes.*

Elke zin van de hymne begint op een toonhoogte die één toon hoger is dan de begintoon van de vorige zin. ‘Ut, re, mi, fa, sol, la,’ zingt Cecilia, bij elke nieuwe toon lijkt ze een stukje op te stijgen. Tussen elke lettergreep zit een hele toon, behalve tussen mi en fa, daar zit een halve toon tussen. Als je ze achter elkaar zingt of speelt, klinkt er een zogenoemde majeur toonladder. Je kunt het riedeltje op elke willekeurige noot inzetten, als je maar de juiste toonafstand zingt of speelt.

De zevende lettergreep werd pas in de zeventiende eeuw toegevoegd: si, van Sancte Iohannes. In diezelfde periode veranderde ut in do, omdat do veel beter zingbaar was dan ut. En do refereert dan weer aan *dominus*, dat past helemaal in het plaatje. Maar misschien kwam het ook wel van de achternaam van de musicoloog aan wie de aanpassing wordt toegeschreven: Giovan Battista Doni (1594-1647). Wie zal het zeggen?

Cecilia benadrukt dat we de noten A-B-C-D-E-F-G en de lettergrepen ut-re-mi-fa-sol-la-si niet door elkaar moeten halen. De letters vertegenwoordigen de stamtonen, en die tonen zijn verbonden aan een trillingsfrequentie. Zo heeft de muzieknoot A (de eerste A boven de centrale C) een frequentie van 440 hertz, ofwel 440 trillingen per seconde, wanneer de piano voor een concert wordt gestemd. Ze liggen min of meer vast. De lettergrepen van Guido zijn een manier om de

afstand tussen de tonen te leren – al gebruiken musici in landen als Spanje en Italië do-re-mi wel om de noten aan te duiden; daar is een do een C, de re een D, enzovoort. Mijn hoofd tolt ervan.

Om de noten en de intervallen te leren, kun je speciale zang-oefeningen doen en je beoefenen in de solfège: daarbij zing je een melodie vanaf bladmuziek zonder tekst en met slechts gebruikmaking van de notennamen. Dit is een beproefde manier om je muzikale gehoor te trainen, maar ook om je gevoel voor ritme en melodie te verbeteren. Het woord solfège komt van het Italiaanse *solfeggio*, dat is afgeleid van de noten sol en fa uit de muziektheorie van Guido. Hetzelfde geldt voor solmisatie (van sol en mi), waarbij echter niet de noten worden gezongen, maar de Guidonische lettergrepen.

Dan gaat Cecilia's telefoon en ze verontschuldigt zich: het is haar zoon en die moet ze te woord staan. Dat wordt een lang gesprek, want hij woont in Milaan en moeder moet zich ervan vergewissen dat het goed met hem gaat. We nemen afscheid en terwijl ik naar de uitgang van het park loop, mijmer ik nog wat na over wat ze me net allemaal heeft verteld.

Ik weet nu hoe de beroemde toonladder do-re-mi is ontstaan. De beste manier om die te leren is misschien nog wel met het vrolijke liedje uit *The Sound of Music* dat de Oostenrijkse gouvernante gebruikt om de kinderen te leren zingen. In plaats van de hymne van Johannes gebruikt zij een ander ezelsbruggetje:

Doe: a deer, a female deer (do).

Ray: a drop of golden sun (re).

Me: a name I call myself (mi).

Far: a long, long way to run (fa).

Sew: a needle pulling thread (so).

La: a note to follow so (la).

Tea: a drink with jam and bread (ti).

Het liedje beoogt hetzelfde als de Latijnse hymne: wanneer je alle noten kent, kun je bijna alles zingen. Persoonlijk vind ik het kinderliedje *Vader Jacob* (of *San Martino* in het Italiaans) een handige, omdat de tonen elkaar zo mooi opvolgen.

Het weer is inmiddels omgeslagen, het begint te regenen. Ik loop nog even naar de dom en dan langs het Fortezza Medicea terug naar mijn hotel, dat vernoemd is naar de zeven noten.

Guido's muzieknotatie en zijn notenleer maakten de weg vrij voor de polyfonie – uit het Oudgrieks: πολύς (polus), *veel* en φωνή (phōnē), *klank, stem*: muziek met meerdere klanken en stemmen – en voor het bewaren en overbrengen van melodieën. Daarmee ontstond ook het beroep van de componist, die symfonieën, concerten en opera's opschreef. En zo rolde het balletje langzaamaan verder door de geschiedenis, langs de klassieke muziek naar de popmuziek en alles daartussenin. En dat heeft Guido d'Arezzo in Italië toch maar mooi in gang gezet.

Een ziel die bezielt

Palermo

*Voca, voca marinaru, ca lu celu nun è chiaru
Voca voca forti e lestu e a la casa torna prestu
Pi lu sonnu chi calò fai la ninna, fai la vò
Pi lu sonnu chi calò fai la ninna, fai la vò*

Voca voca – Siciliaans volkslied

Op een van de vier hoeken van de Quattro Canti in Palermo maken een man en een vrouw muziek met gitaar en tamboerijn. Op een kartonnen bordje op de grond staat geschreven: Traditional Folk Music. Ze hebben een microfoon en een kleine box meegenomen, de gitaartas dient als bakje voor de muntjes van bewonderende luisteraars. Op de hoek ertegenover staat een karretje waar granita's worden bereid: zoete, felgekleurde drankjes gemaakt van geschaafd ijs en siroop.

Van de twintig regio's die Italië rijk is, ben ik het meest verliefd op Sicilië, op dat warme eiland dat wel een wereld op zich lijkt. Sicilië is sprookjesachtig en geheimzinnig, rauw en ongepolijst. De invloed van de Arabische wereld is hier voelbaar in de geuren van de rumoerige markten, het drukke verkeer, de warme gastvrijheid van de bewoners. Het is een eiland met duizend-en-een tradities en duizend-en-een verhalen.